

INTERNATIONAL CONFERENCE
“Global Horizons in Philology and Pedagogy: Experiences of Turkic Nations”
September 25, 2025

İLK UŞAQ DƏRSLİKLƏRİ VƏ MƏTBUATIN YARANMASI

Şöhrət Nüsrət qızı Məmmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ADPU, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının müdiri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktor, dosent,

<https://orcid.org/0009-0006-6553-6385>

sohret.nesirova24@gmail.com

Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının müstəqil inkişaf yoluna düşməsində maarifpərvər yazıçıların, pedaqoqların xüsusi əməyi olmuşdur. Yeni tipli dərsləklərin yaranması uşaq əsərlərinin meydana gəlməsini tələb edirdi. Bu dövrdə R.B. Əfəndiyev “Bəsirətül-ətfa”, M.Mahmudbəyov “Türk əlifbası”, A.Səhhət və M.Mahmudbəyov “Yeni məktəb”, A.Şaiq “Uşaq gözlüyü”, “Gülzar” kimi ibtidai məktəblər üçün oxu kitabları yaratdılar. Bu kitablara daxil etmək tərcümə ədəbiyyatı ilə yanaşı o dövrün şair və yazıçılarına uşaq əsərləri yazdırırdılar.

Uşaq ədəbiyyatı yaratmaq uğrunda elmi fikrin narahatlığı çox sonralar başladı. 1876-cı ildə 6 noyabr tarixli nömrəsində “Əkinçi” qəzeti yazırdı: “Ey uşağı olan və onları təlim edən, rəhm edin ol biçarələrə ki, onlar sizin düşmənləriniz deyillər, onlar ilə adam kimi rəftar edin ki, adam olsunlar”.

... İndi kitab və müəllimlərdən bir neçə kəlmə danışaq. Bizim məktəbxanada oxunan “Leyli və Məcnun”, Hafiz və qeyriləri uşaq kitabı deyil. Onlar ki, böyük oxuyanda şurə gəlir, uşaq başına nə kül töksün onları oxuyub eşqbaz, cürətkəş olmasın və bir də bizi oxudanda məhz oxuyub yazmağı öyrədirlər və dəxi səy edən yoxdur ki, bir xeyri olan şey də öyrətsin. Məsələn, Məcnunun elədiyi qələti oxuduqca elmi coğrafiya kitabı oxusaq həm yazıb oxumağı öyrənərik, həm dünya üzündə olan vilayətlərdən xəbərdar olarıq (“Nəcəf”).

Gürcüstanın Qori şəhərində açılan müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsinin fəaliyyətə başlaması (1879) bu işə xüsusi təkan verdi. Həmin seminariyada çalışan müəllimlər yeni dərsləklər yazır, uşaqları seminariyaya cəlb edirdilər. Müxtəlif millətlərdən olan uşaqların bir yerdə oxuması, yataqxanada bir yerdə qalması Azərbaycan uşaqlarının rus və Avropa xalqlarının ədəbiyyatı ilə tanışlığına səbəb oldu. Bu seminariyada oxuyanların əksəriyyəti sonralar yazıçı oldu və Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrini demək olar ki, həmin yazıçılar yaratdı.

1905-ci il inqilabından sonra mətbuata verilən müəyyən imkandan istifadə edən ziyalılar uşaqlar üçün maraqlı jurnallar yaratmağa başladılar. “Dəbistan”, “Rəhbər” və “Məktəb” jurnallarının nəşrə başlaması Azərbaycan uşaqları üçün ən gözəl töhfə olmaqla yanaşı, uşaq dirçəlişinə əhəmiyyətli təsir etdi. ədəbiyyatının dirçəlişinə əhəmiyyətli təsir etdi.

Klassik ədəbiyyatımızda uşaqlar üçün maraqlı nümunələrin olmasına, M.Füzulinin “Söhbətül-əsmar” kimi gözəl uşaq poeması yaratmasına baxmayaraq uşaq ədəbiyyatımız XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəllərində söz sənətinin müstəqil bir sahəsinə çevrildi və az vaxtda onun çox görkəmli nümayəndələri yarandı. Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, S.S.Axundov, R.B.Əfəndiyev kimi yazıçı və şairlər uşaq ədəbiyyatına öləri bir həvəs kimi deyil, ciddi bir iş, hazırki cəmiyyəti narahat edən ictimai bir problem kimi baxdılar.

Ana bətnində öz inkişafını keçirən doğulmağa hazırlaşan uşaq ədəbiyyatımızın bir sıra daxili və xarici düşmənləri ona ciddi maneələr törədirdilər. Bir tərəfdən Ş.Aleksandrın hakimiyyət başına gəldikdən sonra ümumiyyətlə mütərəqqi mədəniyyətin qarşısını almaq siyasəti, çar maarif naziri Delyanovun İslam dininə mənsub olanların pedaqoji işdən mümkün qədər uzaqlaşdırmaq tədbirləri, mütərəqqi Azərbaycan yazıçılarının mübarizə meydanından çəkilərək hətta inqilabi ideyaların qurbanı olan

adamları nəzərdə tutub “dara çəkildi düşmənləri şahın kimi zərərli əsərlər yaratması, digər tərəfdən “Ziya” (Ziyayi-Qafqaziyyə) (1879-1884) qəzetinin nəşiri Səid Ünsüzadənin dini ideologiyayı yaymaq yolu ilə gəncliyi həqiqi ədəbiyyatdan, dünyəvi elmlərdən uzaqlaşdırmaq meylləri, Sədinin dini ideologiyanın təssübünü çəkən “Gülüstan” və “Bustan” kitablarının hələ də məktəblərdə hakimi mütləq olması dünyaya təzəcə göz açmaq istəyən mütərəqqi uşaq ədəbiyyatımızın qarşısında duran ciddi maneələr idi.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının varlığını inkar edən saysız-hesabsız elm adamlarına, yazıçılara ilkin cavab verənlərdən biri görkəmli maarif fədəisi M.Mahmudbəyov olmuşdur. O, “Rəhbər” jurnalının 1906-cı il birinci nömrəsində yazırdı. “Doğrudur ki, Azərbaycan türklərinin Sədisi, Hafizi, Şekspiri... yoxdur. Amma Vaqif, Vidadi, Nəbati, Seyid Əzim Şirvani və çox-çox bunlar kimi şairlərimiz var ki, hər bir millət olur-olsun onlarla fəxr edə bilər”.

F.Köçərlidən bu jurnala Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı barədə məqalələr yazmağı xahiş edən M.Mahmudbəyov bu dövrdəki əsərlərdən yaranan, təşəkkül prosesini keçirən uşaq ədəbiyyatını da nəzərdə tuturdu. Çünki Seyid Əzim Şirvani artıq “Rəbiətül-ətfal” dərsliyini yaratmışdır.

Nisbətən irəliyə doğru bir addım hesab olunan S.Ə.Şirvaninin 1882-ci ildə çapa təqdim etdiyi “Rəbiətül-ətfal” kitabındakı 101 şeirdən yalnız olmasını onunun Azərbaycan tam dilində tədqiqatçılarımız mütərəqqi uşaq ədəbiyyatımızın özünü mürtəcə təqiblərdən qorumaq və varlığını mühafizə etmək kimi səciyələndirir. “Demokratik qüvvələrin geri çəkilməsi” ümumən ədəbiyyatımızın, o cümlədən nailiyyətlərinin qorunub saxlanmasına xidmət kimi qiymətləndirir. Hələ 1860-70-ci illərdə Həsənəli Qaradaği məhz dərslük yaratmaq məqsədini güdən sadə Azərbaycan dilində əsərlər yaratmağa başlaması da bir az sonra A.O.Çernyayevskinin bu azərbaycanlı müəllimin əsərlərini “Vətən dili” dərsliyinə daxil etməsi də mürtəcə qüvvələrə qarşı mübarizə idi. Milli uşaq ədəbiyyatımız qarşısızalmaz bir qüvvə ilə yaranması milli yaranırdı. Bu ədəbiyyatın özünüdərkini parlaq bir nümunəsi kimi görünürdü.

Buradan belə bir nəticə çıxartmaq olur ki, uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül dövrünə xas olan mübarizələrdən biri ərəb-fars dilli ədəbiyyatdan imtina edib sadə əsərlər yaratmaq meylinin güclənməsi idi. Həmçinin yeni tipli ziyalılarımız artıq dirçəliş yolunda inamla addımlayan Avropa ədəbiyyatına daha çox istinad etməyə başlamışdı. Bu dövrdə rus ədəbiyyatından tərcümələrin də xüsusi bir vüsət aldığına görmək mümkündür. Dərslük yaratmaq işində ərəb və fars klassiklərinin əsərlərindən imtina etmək meyli aydınca görünür. Puşkinin, Tolstoyun, Tutçevin, Krilovun, Uşinskinin, Koltsovun əsərlərinin tərcüməsi coşqun bir yaradıcılıq işi təsiri bağışlayırdı.

Mübarizələrin daha dərin xarakter almasının əsl səbəblərindən biri bu idi. Ərəb və fars ədəbiyyatı ilə tərbiyəlanmış ziyalılar rus və Avropa ədəbiyyatını lazımınca qiymətləndirmirdilər. dərslüklerimizdən biri olan R.B.Əfəndiyevin “Uşaq bağçası” kitabında Azərbaycan dili ilə uyuşmayan, ərəb məxrəci ilə tələffüz olunan səkkiz ərəb hərfini əlifbadan çıxarıb atmışdı.

“Ziya” qəzeti 1879-cu il 15 fevral tarixli nömrəsində “Uşaqlarımıza təlim və tərbiyə vermək barəsində məqaləsində mədəni tərəqqidən, oxumağın əhəmiyyətindən bəhs edirdi. İlk baxışda son dərəcə mütərəqqi görünən bu fikirlər qəzetin fəaliyyətində onun əksinə yönəlirdi. Gəncləri mövcüd dünyadan ayırmaq meylləri Səid Ünsüzadənin fəaliyyətində diqqəti cəlb edən əsas cəhət idi. Qəzətdə daha çox islamın tarixi, ərəblərin apardığı işğalçılıq muharibələri humanizm donuna geydirilirdi. Ötən bu günləri ideallaşdırmaq yolunda canfəşanlıığı cavanları cəmiyyətdə baş dirçəlişdən, yeni yaranan mütərəqqi ideologiyadan uzaqlaşdırmaq məqsədini güdüdü.

Lakin elə həmin illərdə ictimai həyatda tarixin zəruriyyəti üzündən baş verən digər hadisələr uşaq ədəbiyyatının təşəkkülünü sürətləndirirdi. 1879-cu ildə Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasında tatar (Azərbaycan) şöbəsinin təşkili, 80-cı illərdən etibarən Tiflisdəki Aleksandrovski müəllimlər

institutunda və İrəvan seminariyasında azərbaycanlı müəllim kadrlarının hazırlanması, 1880-cı ildə Qoridə, 1881-ci ildə Zaqafqaziyanın azərbaycanlılara məxsus zemstvo ibtidai qəzalarının əksəriyyətində məktəblərinin açılması, Bakıda Rus-Müsəlman (1887), Ordubadda (1892), Gəncədə (1893), Naxçıvanda (1894), Şəkiddə (1894) və s. “üsuli-cədid” ana dilinin tədris məktəblərinin yaradılması, planlarına salınması maarif hərəkatını canlandırdı. Bu siyahıya Həsənəli Qaradağının 1873-cü ildə Şuşada açdığı məktəbi də əlavə etmək olar. Yeni tipli məktəbləri açan S.Ə.Şirvani, Məmmədağlı Sıdqi Rəşid Bəy Əfəndiyev və başqalarının olduğunu yadımaza salsaq, maarifçilik hərəkatı ilə uşaq ədəbiyyatı yaratmaq mübarizələrinin eyni məqsəd olduğunu görürük. Maarifçilik hərəkatı anlayışı ilə uşaq ədəbiyyatı yaratmaq hərəkatının şərqli cəhətləri çoxdur.

Bu hərəkatın canlanması birinci növbədə yeni tipli ana dili dərsləklərinin yaranması ilə səciyyələnirdi. Bu dərsləklərin yaranması uğrunda gedən mübarizələrin tarixi bir qədər əvvəllərdən başlasa da, yeni məktəblərin açılması onun geniş bir şəkil almasına gətirib çıxardı. Bu dövrdə ana dili dərsləklərinin böyük əhəmiyyətini əsaslandıran rus pedaqoqlarının fikirləri də onun uğrunda aparılan mübarizələrə az təsir göstərmirdi. «Uşaq ana dilini öyrənərkən yalnız şərti səsləri öyrənmir, o, eyni zamanda ana dilinin doğma döşündən mənəvi həyat və qüvvət içir. Ana dili, təbiəti ona heç bir təbiətçinin izah edə bilmədiyi bir şəkildə izah edir, o, uşağı onu əhatə edən adamların xarakteri ilə, içərisində yaşadığı cəmiyyətlə, onun tarixi ilə, istəkləri ilə heç bir tarixçinin izah edə bilməyəcəyi bir tərzdə tanış edir, o, uşağı xalq etiqaadına, xalq poeziyasına heç bir bədiyyatçının edə bilməyəcəyi bir tərzdə daxil edir, nəhayət, o elə məntiqi anlayışlar və fəlsəfi görüşlər verir ki, əlbəttə, bunu heç bir filosof uşağa verə bilməz».

İlk “Əlifba” dərsləyinin müəllifinin M.F.Axundov olması barədə ehtimalları nəzərə alsaq, dərsləy yaratmaq tariximizin xeyli əvvəldən başladığı fikrini söyləməliyik. Lakin bu iş əsrin ortalarında geniş vüsət aldı və uşaq ədəbiyyatı yaratmaq zərurətini də bu hərəkat doğurdu. M.F.Axundovdan sonra ilk “Əlifba” dərsləyini A.O.Çernyayevski (1840-1897) yaratdı və bununla da böyük bir hərəkatın banisi oldu. O, 1879-cu ildə Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasının Azərbaycan (tatar) şöbəsinə müdir təyin olundu. Qısa müddətdə ərəb əlifbasını öyrənib azərbaycanlı uşaqlarına dərsləy deyən A.O.Çernyayevski az vaxtda “Vətən dili” dərsləyini yaratdı və həmin kitabın ərsəyə çatmasında uşaq ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi Rəşid bəy Əfəndiyevin də xidmətləri oldu. Gözəl xəttə malik olan R.B.Əfəndiyev həmin dərsləyin üzünü köçürüb (əlbəttə səhvlərini düzəldə-düzəldə) 1882-ci ildə daş basmaxanasında çap etdirdi. Həmin dərsləyin ikinci hissəsi Səfərəlibəy Vəlibəyovla birlikdə işlənilib altı il sonra Tiflisdə çap olundu. Bundan birçə il sonra 1889-cu ildə R.B.Əfəndiyevin “Uşaq bağçası”, 1901-ci ildə isə “Bəsirətül-ətfa” dərsləyi yarandı.

A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsləyinə daxil olan şeirləri H.Qaradaği öhdəsinə götürmüşdür. Həyatının 30-cu baharına daxil olmuş H.Qaradaği Şuşada məktəb təcrübəsi keçmiş, uşaqların psixologiyasına dərindən bələd olmuşdu. Hələ Şuşada ikən yazdığı şeir və hekayələri uşaqlara öyrədirdi. Böyük rus təmsilçisi İ.A.Krılovun altmışa qədər təmsilini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdi.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı təşəkkülünün ilk dövründən ərəb-fars tərkibli ədəbiyyata xas olan ifadə tərzindən imtina edərək sadə xalq dilində yaranmağa güclü meyl göstərirdi. Bu sahədə rus ədəbiyyatının yaratdığı əsərlər azərbaycanlı müəlliflər üçün nümunə rolunu oynayır. Yeni tipli dərsləklərimizin sələfi sayılan «Vətən dili» kitabının ikinci nəşrində çap olunan şeirlərdə təbiət hadisələri sadə dillə verilir. Bu əsərlərin müəllifi müəllim Həsənəli Qaradaği dərsləyin tələblərindən doğan vəzifələrin öhdəsindən gəlməyə çalışır, uşaqlara ilkin anlayışları vermək məqsədini güdürdü. Professional şair olmasa da, obrazlı təfəkkürə əsaslanmayan şeirlərlə bərabər, bəzən onun qələmindən

sən dərəcə sərrast, obrazlı əsərlər də çıxırdı. Məsələn, qışa həsr olunmuş şeirlərinin birində belə misralar var:

*Qış fəsli varlılar yaxşı dolanır,
Qəm oduna ancaq fağırlar yanır.
Bir yandan çörəyi, libası olmur,
Bir yandan bucağı, çuvalı dolmur.
Qışda yoxsul ahı oba yandırır,
Varlılar kef edib soba yandırır. (12.s.79)*

Son iki misranın nə qədər obrazlı düşüncənin məhsulu olduğu bir yana qalsın, təxminən əsrimizin 70-ci illərində yaranan bu nümunənin uşaq dərsliyinə düşməsi faktı maraqlıdır. Deməli, ziyalılarımız bir həqiqəti də dərk etməyə başlamışlar ki, uşağa təkə gülün-çiçəyin gözəlliyindən danışmaq azdır, ona cəmiyyətin ziddiyyətləri barədə də məlumat vermək lazımdır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülündə mühüm rol oynayan şəxsiyyətlərdən F.B.Köçərlidir. Onun 1912-ci ildə tərtib etdiyi “Balalara hədiyyə” dərsliyi 102 səhifədən ibarət idi. 42 tərbiyəvi mətn, 33 mənzum parça və onların ruhuna uyğun atalar sözləri, tapmacalar verilmişdir. Xalq ədəbiyyatının uşaq psixologiyasına uyğun parçalar toplusu olan bu kitab uşaq ədəbiyyatımızı doğru yola istiqamətləndirirdi. Mahmudbəy Mahmudbəyov “Türk əlifbası və ilk qıraət”, “İkinci il”, “Üçüncü il”, “Türk ədəbiyyatına ilk qədəm”, “Yeni türk əlifbası” kimi dərsliklərin yaranmasında fəal iştirak etmiş, “Rəhbər” jurnalını yaratmışdır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranması XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Yarandığı ilk vaxtlardan yüksək sənətkarlığa meyl göstərən bu ədəbiyyatın az vaxtda Ə.Sabir, A.Səhhət, S.S.Axundov, R.B.Əfəndiyev, A.Şaiq və s. kimi görkəmli sənətkarları yetişdi.

Ədəbiyyat

1. Axundov N. Azərbaycan dövrü mətbuat. (1832-1920). Bakı: EA-nın nəşri, 1965.
2. Allahverdioğlu P. “Dəbistan” jurnalında tərbiyə məsələləri. Azərbaycan məktəbi// 1958 N7.
3. Allahverdioğlu P. “Məktəb” jurnalında təlim-tərbiyə məsələlərinə dair. Azərbaycan məktəbi// 1960 N 8.
4. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı. (XIX-XX əsrlər). I-II cild. Bakı: Nasir, 2001-2002.
5. Bəktaş İ. XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat. Bakı: ADU-nun nəşri, 1965.
6. Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2009.
7. Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı: API-nin nəşriyyatı, 1986.
8. Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. – Bakı: Təhsil, 2004.
9. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2007.
10. Mir Cəlal., Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982.
11. Məmmədov X. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. Bakı: API-nin nəşri, 1978.
12. Məmmədov M, Babayev Y, Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1992